

संयोगनाशात् विभागः नातिरिक्तः इत्याक्षेपस्य सामान्यपरिहारः

'संयोगनाशको गुणो विभागः | संयोगप्रक्रियायां क्रियोत्पत्तिद्वितीयक्षणे अयं गुणः उत्पद्यते | पूर्वदेशसंयोगस्य नाशकश्च भवति |'

तत्र च केचन वदन्ति यत् संयोगनाशात् विभागः नातिरिक्तः | इत्युक्तौ संयोगनाशः विभागश्च तौ अभिन्नौ इत्यस्मात् विभागः अतिरिक्तगुणो नास्ति |

तत्र सामान्योत्तरमिदम्— 'यथा क्रियोत्पत्त्यनन्तरं घटपटयोः संयोगः नष्टः इति सर्वजनसिद्धप्रत्ययेन संयोगनाशः सिद्ध्यति तथैव घटपटौ विभक्तौ इति भावपदार्थम् अवगाहमानेन ज्ञानेन संयोगध्यंसातिरिक्तः विभागाख्यः गुणः सिद्ध्यत्येव' |

तर्हि अत्र प्रश्नः अस्ति, किमर्थं 'घटपटयोः विभागः' इत्यर्थं केवलं 'घटपटसंयोगस्य नाशः' इत्येव पर्याप्तं न स्यात् ? तत्र उत्तरं दीयते, 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति प्रतीतिस्तु अस्ति एव | अनेन घटपटयोः मध्ये विद्यमानस्य संयोगस्य नाशः सिद्धः | इत्युक्ते संयोगनाशः इति पदार्थः तु अस्ति |

अत्र तर्कः कः ? पूर्वमपि दृष्टम् | 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति प्रतीत्या संयोगनाशः विषयीक्रियते | 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति ज्ञानम् अनुभवसिद्धम्; तस्मात् विषयीभूत-संयोगनाशः सिध्यति | किमर्थम् इति चेत्, कार्यम् अस्ति चेत्, तस्य कारणं भवेत् | ज्ञानं प्रति विषयः कारणम् | ज्ञानम् इति एकं कार्यं; तच्च ज्ञानरूपकार्यम् अस्ति चेत्, तस्य कारणीभूतविषयः अपि स्यात् | अत्र स च विषयः संयोगनाशः |

विषयीभूत-संयोगनाशः कीदृशं कारणम् ? तदपि उक्तं पूर्वम् | ज्ञानं, बुद्धिः इति गुणः कुत्र भवति ? आत्मनि | केन सम्बन्धेन ? समवायसम्बन्धेन | अतः ज्ञानस्य समवायिकारणं भवति आत्मा | असमवायिकारणं च आत्मनि विद्यमानः आत्ममनसंयोगः | असमवायिकारणं भवति कश्चन गुणः काचन क्रिया वा समवायिकारणे | तर्हि विषयः ज्ञानस्य कारणम् इति उक्ते सति तच्च कारणं कीदृशम् ? समवायिकारणं नास्ति, असमवायिकारणमपि नास्ति; यत् कारणं न समवायिकारणं न वा असमवायिकारणं, तत् निमित्तकारणमिति | अतः विषयः ज्ञानस्य निमित्तकारणम् | अनेन संयोगनाशः इति प्रधंसाभावः 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति ज्ञानस्य कारणाम् | 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति ज्ञानम् अनुभवसिद्धं; तस्मात् संयोगनाशः इति प्रधंसाभावः सिध्यति |

किन्तु 'घटपटौ विभक्तौ' इत्यपि काचित् प्रतीतिः अस्ति किल | यदा घटे विद्यमानक्रियया घटः पटात् किञ्चित् दूरं भवति, देशान्तरं भवति, तदानीं काचित् प्रतीतिः भवति | 'घटपटौ विभक्तौ' इति प्रतीतिः भवति | अत्र 'विभक्तौ' इति कथनेन अभावपदार्थः कोऽपि न विषयीक्रियते, अपि तु कश्चन भावपदार्थः एव विषयीक्रियते | स च भावपदार्थः कः इति चेत्, विभागः इति कश्चन गुणः अङ्गीकर्तव्यः भवति |

स च विभागनामकगुणः किमर्थम् अङ्गीकर्तव्यः ? 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति ज्ञानं यथा अनुभवसिद्धं, तथैव 'घटपटौ विभक्तौ' इति ज्ञानम् अनुभवसिद्धम् | तच्च ज्ञानम् एकं कार्यम् | कार्यम् अस्ति चेत् तस्य कारणं भवेत् | कारणं किम् ? तस्य विषयः एव कारणम् | विषयः कः ? विभागः | अनेन कार्यकारणभावेन कार्यम् अनुभवसिद्धं चेत्, अनेन कारणं सिद्धं भवति |

अस्तु किन्तु यद्यपि संयोगनाशः इति विषयः, विभागः इति विषयः, द्वौ अपि विषयौ सिद्धौ, तथापि इमौ द्वौ विषयौ भिन्नौ इति कथं सिध्यति ? 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति प्रतीत्या संयोगनाशः इति अभावपदार्थः विषयीक्रियते, किन्तु 'घटपटौ विभक्तौ' इति प्रतीत्या कश्चन

भावपदार्थः विषयीक्रियते न तु कश्चन अभावपदार्थः | स च भावपदार्थः विभागाख्यः गुणः | भावपदार्थः अभावपदार्थश्च समानौ न भवितुम् अर्हतः इति वार्ता | तदर्थं संयोगनाशः इति विषयः, विभागः इति विषयात् भिन्नः |

अभावपदार्थः कथम् अभिज्ञायते इति चेत्, अभावपदार्थः साकाङ्क्षशब्दः; अभावपदार्थस्य कथनेन प्रतियोगिनः आकाङ्क्षा जायते | 'अभावः' इत्यस्य कथनेन 'कस्य' इति प्रश्नः उदेति | यावत् न उच्यते कस्य अभावः अस्ति, तावत् अर्थपूर्तिः न भवति | किन्तु भावपदार्थः अस्ति चेत्, प्रतियोगिनः आकाङ्क्षा न जायते |

'विभक्तौ' इति ज्ञानेन न कोऽपि अभावः उच्यते | नष्टः इति शब्देन अभावः उच्यते, नास्ति इति शब्देन अभावः उच्यते, न इति शब्देन अभावः उच्यते (अन्योन्याभावः), किन्तु 'विभक्तौ' इति शब्देन अभावः न उच्यते | विभक्तौ इति शब्देन उच्यमानः अर्थः कोऽपि अभावः नास्ति |

आहत्य अत्र 'घटपटयोः संयोगः नष्टः' इति सर्वजनसिद्धं ज्ञानम् एकं कार्यं, तस्य च निमित्तकारणं भवति संयोगनाशः इति प्रधंसाभावः | 'घटपटौ विभक्तौ' इति सर्वजनसिद्धं ज्ञानम् अपि कार्यं, तस्य च निमित्तकारणं भवति विभागः इति गुणः | संयोगाभावः इति वक्तव्यं चेत् 'संयोगनष्टः' इति प्रतीतिर्भवति; किन्तु संयोगनष्टः इति प्रतीतिं विहाय, 'घटपटौ विभक्तौ' इति भिन्नप्रतीतिः भवति | तया भिन्नप्रतीत्या, अन्यः एव कश्चन पदार्थः प्रतिपाद्यते | ततः अग्रे च संयोगनाश-विभागयोः कार्यकारणभावः अस्ति; संयोगनाशं प्रति विभागः कारणम्—अयं किन्तु प्रवर्तमानतर्कस्य भागो नास्ति |

ये आक्षेपं कुर्वन्तः वदन्ति यत् विभागः अतिरिक्तः गुणः नास्ति, तेषाम् आशयः एवं यत् संयोगनाशः विभागश्च समानः | यतोहि संयोगः नष्टः इति यत् ज्ञानं, घटपटौ विभक्तौ इति यत् ज्ञानं, लोके तयोर्मध्ये कोऽपि भेदः नास्ति यतोहि तादृशः अनुभवः नास्ति अस्माकम् | लोके संयोगनाशः, पुनः विभागः, अनयोः अनुभवः भिन्नः इति तु नास्ति | तदर्थं कैश्चित् उच्यते यत् तयोः विषयः समानः एव | एकमेव विषयं बहुभिः शब्दैः वक्तुं शक्नुमः | अग्रे च तस्य इतोऽपि विस्तृतरूपेण पुनः परिहारो भवति |

Swarup – June 2017